

Аграрна політика та сільський розвиток

УДК 338.43.01

Т.О. Зінчук

д.е.н.

Н.М. Куцмус

к.е.н.

Житомирський національний агроєкологічний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ УМОВ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

Узагальнено сутність та економічний зміст сільської економіки із врахуванням особливостей її функціонування на сільських територіях. Виділено основні ознаки категорій “село”, “сільські території”, “сільський розвиток”, “сільська економіка”. У статті знайшли відображення окремі елементи європейської моделі сільського розвитку, заснованій, зокрема, на демографічному (а в окремих країнах – на економічно-демографічному) підході. Виявлені інші підходи до типізації сільських територій. Уточнено класифікаційний склад показників сільської економіки та наведена методика їх визначення.

Постановка проблеми

Селу та аграрній економіці належать ключові позиції в українському суспільстві. Близько 32% населення проживає на сільських територіях, які обіймають 80% території країни; 15,8% працездатного населення зайнято у сільському господарстві; частка аграрного сектора у ВВП країни складає понад 12%. Галузь сільського господарства потенційно приваблива з точки зору розвитку експортних можливостей для багатьох видів сільськогосподарської продукції, а на сільських територіях формуються різні типи господарювання та форми організації аграрного виробництва. Проте, внаслідок глибокої кризи галузь не в змозі конкурувати за більшістю видів готової продукції не лише на світовому, але й на внутрішньому агропродовольчому ринку. Лібералізація зовнішньої торгівлі та забезпечення обов'язків України перед СОТ не супроводжуються відповідними заходами державного регулювання, що провокує витіснення значної частини вітчизняної продукції з внутрішнього ринку. Функціонально обмеженою є політика сільського розвитку, яка не сприяє становленню сільського підприємництва, диверсифікації виробництва і створенню необхідних умов для господарської діяльності, поліпшення якості життя селян. Довготривале ототожнення політики аграрного виробництва та сільського розвитку призвело до низької ділової активності сільського населення, зниження рівня доходів і високого рівня безробіття на селі.

Стан вивчення проблеми

З огляду на зазначене, соціально-економічні процеси, які відбуваються на селі, визначаються у якості ключових в наукових працях багатьох вчених

(зокрема, серед них: вітчизняні – О. Бородіна, І. Прокопа, Д. Мотруніч, В. Юрчишин, М. Долішній, М. Орлатий та зарубіжні – В. Пациорковський, А. Петріков, О. Хашковская, В. Назаренко, Т. Лонч, Ж. Вілкін, І. Букраба-Рильська, Ж. Ардановський, А. Поток, Т. Дуча, Т. Ратінгер, Х. Бачев), а також певним чином знаходяться у колі політичних інтересів. Проте через комплекс об'єктивних та суб'єктивних причин аграрні і земельні реформи, які здійснювалися протягом сотень років, так і не зупинили системну деградацію в сільському суспільстві, яка на сучасному етапі є закономірною у світлі надмірно допущених “соціальних, правових, економічних, організаційних, психологічних та інших прорахунків і помилок...” [1, с. 7]. На основі узагальнення результатів проведених наукових досліджень можна стверджувати, що у процесі економічного еволюціонізму аграрних реформ не було враховано інтересів селянства як основного носія господарських традицій та мінімізована роль наймасовішої категорії сільськогосподарських виробників – особистих селянських господарств. Поряд з цим, сільські території в умовах глобалізації все активніше набувають ознак багатофункціональності, що є наслідком відмови від вузькогалузевого підходу і поділу сфер сільської економіки на сільськогосподарські і несільськогосподарські на користь перших. У результаті помітного посилення таких тенденцій, а також внаслідок поступової втрати сільськими територіями виключно сільськогосподарського профілю, довготривала політика агроцентризму стає неправомірною, позбавленою своїх колишніх орієнтирів та поступово трансформується у політику формування полігалузевої структури сільської економіки. У цьому контексті не можна не погодитися з Ю. Губені, який стверджує, що здійснення успішної аграрної реформи неможливе без одночасного реформування всієї економіки та модернізації політичної системи відповідно до засад демократії, відкритості та чесної конкуренції [2, с. 316].

Все вищезазначене засвідчує не лише необхідність виявлення передумов та факторів, що впливають на здійснення політики сільського розвитку в Україні, а й обґрунтування ключових, найбільш адекватних національним та світовим умовам, методологічних підходів до оцінювання результатів цього процесу, що становить мету даного дослідження.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом дослідження виступають теоретико-методологічні підходи до оцінки умов та результатів сільського розвитку.

Аргументація теоретико-методологічних положень щодо формування оцінки умов та результатів сільського розвитку будується як на працях відомих вітчизняних і зарубіжних вчених, так і на відповідних наукових підходах. З останніх використовувалися: системно-структурний, неопозитивістсько-емпіричний, синергетичний. Зокрема, застосування системно-структурного

підходу в дослідженні соціально-економічних параметрів сільського розвитку пояснюється тим, що він виступає головним засобом пізнання сутності сільських явищ і процесів на умовах їх цілісності. Дослідження методики формування індикаторів сільського розвитку здійснювалося із застосуванням неопозитивістсько-емпіричного підходу, в основу якого покладено більш ретельне вивчення явищ і процесів, їх оцінка. Синергетичний підхід слугував основою філософії дослідження досвіду сільського розвитку в ЄС, який є наслідком синтезу культур і цивілізацій, а досягнутий у спільноті рівень розвитку сільських територій завдячує консолідації ресурсів країн-членів.

Результати досліджень

В економічній науці, незважаючи на багаточисельність публікацій, зміст словосполучення *“сільська економіка”* остаточно не визначено та досить часто спостерігається його змішування з термінами *“село”*, *“сільське господарство”*, *“сільські території”*, *“сільський розвиток”* тощо. Отже, з позиції актуалізації даної проблеми доцільно виявити глибину сутності поняття *“сільський”* та відповідно окреслити методологічні межі пов'язаних з ним процесів розвитку.

Історично, для характеристики перебігу соціально-господарських подій, які відбувалися поза межами міст і в основу яких була покладена зайнятість населення переважно пов'язана з землеробством і низькими доходами, використовувалася термінологія з ключовим словом *“сільський”*. З розвитком ринкових відносин економічний зміст поняття *“сільський”* значно розширився, доповнюючись різноманітністю взаємозв'язків між факторами виробництва і специфічними рисами ведення сільськогосподарського виробництва. Залежно від рівня економічного розвитку почали з'являтися сільські райони з високоінтенсивним сільськогосподарським виробництвом, диверсифікованою економікою та, відповідно, із достатньо високим рівнем доходів. Теоретико-практичне значення цього терміна поступово насичувалося екологічним змістом, відображаючи тісний зв'язок між природними, кліматичними та біологічними факторами, роль яких визначається як відносно їх участі у сільськогосподарському виробництві, так і у сфері послуг, сільському підприємстві, переробній промисловості, використанні рослинних та тваринних ресурсів. Така функціональна різноманітність, вкладає у поняття *“сільський”*, привела до уточнення ознак *“села”*, а саме: ставлення до нього не лише як до адміністративно-господарської одиниці (різновиду населеного пункту), але й як до сільської місцевості взагалі, її жителів. Відхід від переважно територіального підходу дозволяє розглядати село з позиції його багатоаспектності, а саме: як сукупність специфічних суспільних відносин, що утворюються під впливом економічних, соціальних, політичних, природоохоронних, демографічних, культурних, духовно-психологічних та інших чинників. Одночасно розвиток села націлений на поліпшення якості життя населення та на те, щоб не створювати загроз для майбутніх поколінь.

Аналогічно визначенню села, у загальноекономічну сутність поняття “сільська місцевість” закладено вже не адміністративно-територіальний підхід, а більшою мірою економіко-географічний. В цілому, при характеристиці ознак сільської місцевості можна говорити про простір, або територію, яка охоплює населені пункти, людей, об’єкти сільськогосподарського і промислового призначення та характеризується об’єктивно високою залежністю від природно-кліматичних, біологічних і географічних факторів. Таке визначення відповідає визначенню ОЕСР і є загальноприйнятим у більшості країн, зокрема у країнах ЄС.

Типологізація сільських територій в межах ЄС здійснюється на основі переважно демографічного підходу. Основний критерій при цьому підході є густина населення. Відповідно до цього показника виділяються три основні типи сільських територій ЄС.

Тип 1. Переважно сільські території (PR – *Predominantly Rural region*). Такі сільські території характеризуються переважанням сільського населення (у селах проживає понад 50 % населення), а також високою густиною населення (до 150 чол. на 1 км²). У таких регіонах слабо розвинута соціальна інфраструктура, що обмежує створення альтернативних робочих місць. Як наслідок, у процесі модернізації галузі сільського господарства на ці території очікує значне скорочення пропозиції робочих місць.

Тип 2. Економічно інтегровані, або змішані регіони (IR – *Intermediate region*). Це регіони з вираженою сільською поселенською мережею (у селах проживає від 15 до 50 % населення). Вони мають відносно сприятливі економічні умови розвитку та, як правило, розташовані у місцях, зв’язаних з транспортними магістралями. Необхідними умовами забезпечення участі населення цих територій у суспільному розвитку є надання йому кваліфікованих послуг у сфері освіти, культури і дозвілля, а також диверсифікація пропозиції робочої сили.

Тип 3. Переважно міські або урбанізовані території (PU – *Predominantly Urban region*). Це сільські території, що знаходяться на незначних відстанях від розвинутих урбаністичних центрів і характеризуються невеликою часткою сільського населення (у селах проживає менш як 15 % населення). Визначальною рисою таких територій є їх поступове перетворення на території міського типу, з втратою чітких кордонів між урбаністичним і сільським соціумами. Проблемою територій даного типу порівняно з попередніми є втрата культурних особливостей і природних ландшафтів [3, с. 2–3].

Можливі також і інші підходи, якими користуються в окремих країнах і через які визначається належність території до категорії “сільська”. Серед них: статистичний (ґрунтується на визначенні індексу належності, який є комплексним показником, що об’єднує такі параметри, як густина населення і його міграція, відстань від міста, структура зайнятості, динаміка населення); економіко-демографічний (виділення економічно інтегрованих сільських районів); адміністративно-територіальний (ґрунтується на протиставленнях сільських районів міським), соціологічний, галузевий та інші. Індикаторами, які

використовуються у якості критеріїв їх розвитку, виступають рівень соціально-економічного розвитку, ресурсного забезпечення, екологічної безпеки. Методики розрахунків вказаних рівнів ґрунтуються на обрахунку сумарних індексів відхилень від відповідних середньодержавних величин.

Слід зазначити, що через розвиток села і сільських територій, з одного боку, формується і зберігається сільський спосіб життя та, з другого боку, створюються передумови для сільського розвитку. Так, категорія *“сільський спосіб життя”* надзвичайно багатоаспектне питання, яке розглядається як необхідна умова забезпечення високої якості життя, тобто досягнення рівня добробуту в тому сенсі, який повинен підтримувати і збагачувати життя людини, забезпечувати гармонійне існування людини і природи, задовольняти соціальні, економічні та інші потреби сучасних і майбутніх поколінь. Насамперед, сільський спосіб життя включає в себе ціннісні орієнтації та життєві принципи, умови життя, особливості проживання сільського населення, соціального контролю та партнерства, взаємодії з природою тощо. Сільський спосіб життя пов'язаний з особливостями економіки (сферою зайнятості, переміщенням робочої сили), культури (національними традиціями, народними промислами, звичаями), екології (близькість з природою), психології тощо.

Характер та зміст процесів, що відбуваються на селі та сільських територіях, у свою чергу, формують відповідну модель сільського розвитку. Категорія *“сільський розвиток”* у широкому розумінні цього словосполучення передбачає економічне зростання людського капіталу села. Іншими словами – це цілеспрямовані зміни усіх найважливіших функцій села: виробничої, природоохоронної, просторово-комунікаційної, соціально-культурної, інституціональної тощо у напрямі прогресу та забезпечення добробуту сільського населення. Стратегія сільського розвитку повинна передбачати реальну можливість участі усього сільського населення певної території у процесах розробки та ухвалення рішень, які стосуються найважливіших питань її життєдіяльності. Слід виходити з нової парадигми сільського розвитку, яка є основоположною для країн ЄС: людина повинна сама формувати навколо себе середовище, яке б забезпечувало якість її життя, а держава як суб'єкт управління повинна лише створювати для цього необхідні умови у вигляді суспільних благ. Відповідно формується механізм соціальної згоди, соціального партнерства, постійного моніторингу, звітності та прозорості у відносинах між державними органами влади та сільським населенням.

Політика сільського розвитку, як правило, спрямована на розв'язання найактуальніших проблем села. Коло цих проблем є надзвичайно широким, але, якщо виходити виключно з особливостей сільських територій, до їх переліку можна віднести такі, як безробіття, катастрофічне зниження рівня доходів, старіння населення та спустошення сільських поселень, недостатність розвитку культурно-побутової та інженерної інфраструктури, зростання загрози біологічному різноманіттю, недостатність адекватних форм управління та

самоврядування у сільській місцевості, пасивність та відсутність ініціативи сільських жителів на локальному рівні, недостатність досвіду в роботі різних форм організації сільського підприємництва тощо. Розв'язання перерахованих проблем можливе шляхом залучення та ефективного використання локальних матеріальних та людських ресурсів, їх концентрації на конкретних сільських територіях. Отже, реалізація політики сільського розвитку залежить від розвитку сільської економіки. З огляду на це в європейських країнах, в рамках моделі сільського розвитку, посилюються акценти на розвитку тих галузей, які є найвпливовішими для економіки, екології та сільського соціуму.

Таким чином, категорію “сільська економіка” можна визначити як полігалузеву структуру на сільських територіях, функціонування якої забезпечується суб'єктами господарювання та будь-якими іншими учасниками господарської діяльності шляхом використання ресурсних активів цієї території. Конкретизуючи полігалузовість структури економіки, слід вказати, що це комплексна система галузей та видів різного роду діяльності таких, як сільське, лісове і водне господарства, видобувна, обробна і переробна промисловості, сфера послуг, інфраструктура тощо, а також соціально-економічні відносини в межах сільських територій. У контексті порівняння сільської економіки та економіки міської важливо відмітити специфічність і особливість першої. До відмінних рис сільської економіки відносяться: діяльність сільського населення, природно пов'язана з використанням основних ресурсів сільських територій: землі та надр; розвиток сільського туризму; рекреаційні види послуг та відпочинок; переважання малих та середніх форм сільського підприємництва; самозайнятість сільського населення та інші. Незважаючи на певні відмінності між сільською та міською економікою, з огляду на розвиток науково-технічного прогресу, транспортної інфраструктури, удосконалення системи інформаційно-комунікаційних технологій, відбувається їх постійне зближення. Результатом такого зближення є диверсифікація сільської економіки.

Для оцінки кількісного та якісного стану сільської економіки використовується система показників або індикаторів, які дають уявлення та розгорнуту характеристику стосовно соціально-економічних процесів та явищ, що відбуваються на сільських територіях, а також представляють їх якісний результат. Методологічні узагальнення існуючих показників, методик та систем оцінки рівнів сільського розвитку засвідчили надзвичайну складність цього процесу. Разом з тим, дозволили виділити три групи індикаторів сільського розвитку: *детерміновані, фіксовані та результативні*. Вони отримують кількісний вираз через систему відповідних показників.

Так, *детерміновані* індикатори використовуються з метою характеристики ресурсного забезпечення соціального розвитку та передбачають оцінку продуктивності села шляхом визначення таких показників:

- ВВП та національний дохід на одну особу сільського населення;
- продуктивність сільськогосподарської праці;

- інвестиції на соціальні та природоохоронні заходи;
- видатки на утримання і розвиток соціальної та інженерної інфраструктури села;
- обсяги державної допомоги (пільги та компенсації) сільським жителям та суб'єктам, що господарюють на селі.

Фіксовані індикатори свідчать про соціальний стан процесів та явищ на сільських територіях і включають п'ять осей показників.

Перша вісь – “населення”, яка характеризується такими показниками, як чисельність та густина населення; природний та механічний рух населення; статевовікова структура; кількість та середній розмір домогосподарств.

Друга вісь – “зайнятість”, визначається низкою таких показників, як: рівень та інтенсивність зайнятості сільського населення; галузева та демографічна структура зайнятості.

Третя вісь – “умови праці”, яка включає показники: рівень безпеки праці; рівень механізації виробничих процесів.

Четверта вісь – “рівень життя”, яка складається з таких показників: розміру доходів сільського населення; рівня споживання; стану та розвитку ринку товарів та послуг; рівня бідності сільського населення.

П'ята вісь – “соціальна інфраструктура”. Рівень її розвитку визначається переліком відповідних показників: забезпеченістю сільського населення основними інфраструктурними об'єктами (зокрема житловим фондом; дитячими дошкільними закладами, школами та іншими закладами освіти, таборами для відпочинку та оздоровлення дітей; об'єктами культури і аматорського спорту; приміщеннями будинків-інтернатів для престарілих та інвалідів; об'єктами побуту і охорони здоров'я; закладами середньої та середньої професійно-технічної освіти, дитячими музичними та художніми школами, школами мистецтв; мережами електро- тепло-, газо- і водопостачання та водовідведення, а також інженерними будівлями та спорудами, призначеними для обслуговування житлового фонду і соціальної сфери); рівнем розвитку системи інформування та консультування сільського населення.

Результативні індикатори – це показники, які містять у собі основні параметри соціального добробуту сільського населення. До них доцільно віднести: рівень мотивації праці (за часткою заробітної плати в сукупному сімейному доході); матеріальний стан сільського населення (за часткою видатків на харчування); стан здоров'я сільського населення (за тривалістю життя); рівень освіти (за часткою населення у віці до 25 років із середньою та вищою освітою); стабільність інституту сім'ї (за співвідношенням кількості шлюбів та розлучень); соціальна безпека (за кількістю правопорушень) та ін.

Найскладнішою у методологічному розумінні є проблема побудови інтегрального (зведеного) показника, необхідність визначення якого зумовлена аналітичною складністю порівняння великої кількості значень вказаних показників. Інтегрований показник повинен передбачати: по-перше, вимір

окремих показників за єдиною шкалою у відносних величинах; по-друге, показники повинні бути однорідні за ефектом (позитивним чи негативним) та, по-третє, зважування (бальна оцінка) кожного параметра. Важливе методологічне значення у розрахунку інтегрального показника має застосування одного з двох принципів формування окремих показників: або “чим більше, тим гірше”, або “чим більше, тим краще”. Наприклад, запропонована В. Назаренко методика комплексної оцінки соціально-економічної ситуації на селі [4], яка дозволяє всебічно підійти до визначення стану сільських територій на конкретний момент часу та в динаміці, використовує саме перший підхід. Тому, за умови, коли сумарне її значення за рядом показників перевищує 10 балів, вона вважається негативною. Важливою її перевагою порівняно з іншими методиками є те, що вона дозволяє співставляти реальні показники сільського розвитку з їх критичним значенням, а також враховувати одночасно як економічні, так і соціальні параметри розвитку села, зокрема смертність та народжуваність, тривалість життя, економічний добробут (в тому числі витрати на харчування), зайнятість та безробіття, частоту проявів девіантної поведінки тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, підсумовуючи вищезазначене, відмітимо, що основним завданням розвитку села та сільської економіки є створення і підтримка сприятливих умов для збільшення виробництва у сільській місцевості та підвищення добробуту сільського населення за рахунок зростання доходів як від сільськогосподарської, так і несільськогосподарської діяльності. Для цього науково-теоретичний та методологічний підхід до розвитку сільської економіки необхідно розвивати у контексті існуючих соціально-економічних відносин і макроекономічної ситуації в цілому та з урахуванням можливостей села у порівнянні з містом. Розвиток сільської економіки повинен досліджуватися комплексно, враховуючи сільськогосподарські і несільськогосподарські види діяльності. Окремими питаннями наукового пошуку повинні стати: формування організаційної та інституціональної системи розвитку сільської економіки; інноваційні процеси в її окремих галузях; наявність та характер використання природно-кліматичного, виробничого, інвестиційного та людського капіталу; система заходів державної підтримки села як органічна частина національної та локальної програм розвитку, що й визначає перспективи подальших досліджень у започаткованому напрямі.

Література

1. *Юрчишин В.В.* Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси / *В.В. Юрчишин.* – К.: “Видавництво “Наукова думка” НАН України”, 2009. – 366 с.

2. *Губені Ю.* Аграрна реформа у Чеській Республіці: від „оксамитової” революції до європейської інтеграції. Приклад гідний наслідування / *Ю. Губені.* – Львів: Укр. технології, 2001. – 368 с.

3. Rural Development in the European Union: Statistical and Economic Information / Report 2008. – European Commission, December, 2008. – 378 p.

4. *Назаренко В.И.* Аграрная политика России в период реформ. – Институт Европы РАН. – М.: 2005. – 624 с.

5. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: Монографія / Авт. кол.: *Бетлій М.* та ін.: За ред. *О.М. Бородіної*. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.

6. *Артеменко В.Б.* Індикатори стійкого соціально-економічного розвитку регіонів // Регіональна економіка. – 2006. – № 2. – С. 90–97.

7. *Павлов О.І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.

8. *Caraveli, H.* Towards a new European rural development model? An assessment of the EU's rural development in Greece / Economics and rural development. Research papers Vol. 2, No. 1., – 2006. – P. 19–32.

9. New Perspectives for EU Rural Development. Fact Sheet // <http://europa.eu.int>.

10. Van Depoele, L. (2003). The role of rural development policy in the rural economy and rural communities. Second European conference of Rural development / Salzburg, 12/14 November 2003.
